ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TANNARX HISOBI ABC (ACTIVITY BASED COSTING)

Olimjon Shodonov
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Xudoynazarova Dilnoza G'afurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Buxgalteriya hisobi kafedrasi ilmiy maslahatchisi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20347836

Annotatsiya

Mazkur maqolada korxonalarda xarajatlarni boshqarish va mahsulot tannarxini aniqlashning zamonaviy usullaridan biri bo'lgan ABC (Activity-Based Costing) tannarx hisobining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. An'anaviy tannarx hisoblash tizimlarida bilvosita xarajatlarni taqsimlashdagi cheklovlar ishlab chiqarish samaradorligini baholashda ayrim noaniqliklarni yuzaga keltirishi asoslab berilgan. Shu nuqtai nazardan, faoliyat turlariga asoslangan tannarx hisobining korxona resurslaridan foydalanish darajasini aniqroq aks ettirishi, xarajatlarning kelib chiqish omillarini chuqur tahlil qilish imkonini yaratishi hamda boshqaruv qarorlarining iqtisodiy asoslanganligini oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada ABC usulining ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarida qo'llanish mexanizmi, uning tannarx shakllanishiga ta'siri hamda raqobatbardoshlikni oshirishdagi o'rni ilmiy jihatdan bayon etilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ABC tizimi korxonalarda ortiqcha xarajatlarni aniqlash, resurslardan oqilona foydalanish va strategik boshqaruv samaradorligini kuchaytirishda muhim vosita ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: ABC tannarx hisobi, Activity-Based Costing, xarajatlar hisobi, tannarx kalkulyatsiyasi, bilvosita xarajatlar, xarajat drayverlari, boshqaruv hisobi, ishlab chiqarish samaradorligi, resurslarni boshqarish, moliyaviy tahlil, xarajatlarni optimallashtirish, strategik boshqaruv.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish masalalari boshqaruv tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish va mahsulot tannarxini aniq hisoblash korxonalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli zamonaviy boshqaruv hisobida xarajatlarni hisobga olishning ilg'or usullarini joriy etishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. An'anaviy tannarx hisoblash tizimlari asosan to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarga tayanib, bilvosita xarajatlarni umumiy mezonlar asosida taqsimlaydi. Natijada ayrim hollarda mahsulot yoki xizmatlarning haqiqiy tannarxi noto'g'ri shakllanishi mumkin. Bu esa boshqaruv qarorlarining iqtisodiy samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda ishlab chiqarish texnologiyalarining murakkablashuvi, xizmat ko'rsatish tarmoqlarining kengayishi hamda bilvosita xarajatlar ulushining ortishi korxonalarda xarajatlarni boshqarishning yangi usullarini qo'llash zaruratini yuzaga keltirdi. Shunday zamonaviy tizimlardan biri sifatida ABC (Activity-Based Costing) tannarx hisobi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur usul xarajatlarni faoliyat turlari bo'yicha aniqlash va ularni mahsulotlarga xarajat drayverlari asosida taqsimlash imkonini beradi. Natijada resurslardan foydalanish darajasi aniqroq baholanadi, ortiqcha xarajatlar manbai aniqlanadi hamda korxona faoliyatining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun zarur boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkoniyati kengayadi.

ABC tizimining amaliy ahamiyati shundaki, u korxonalarda tannarx shakllanishini chuqur tahlil qilish bilan birga, rentabellik darajasini oshirish va strategik rejalashtirish samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ko'p turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatish faoliyati murakkab bo'lgan korxonalar uchun ushbu tizim muhim boshqaruv vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan mazkur maqolada ABC tannarx hisobining iqtisodiy mohiyati, afzalliklari hamda korxonalarda qo'llash mexanizmlarini ilmiy jihatdan yoritish muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi.

Asosiy qism. Faoliyatga asoslangan tannarx hisobi (ABC – Activity-Based Costing) zamonaviy boshqaruv hisobi tizimida xarajatlarni aniqroq shakllantirishga xizmat qiluvchi yondashuvlardan biri hisoblanadi. Ushbu model ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan barcha xarajatlarni bevosita mahsulotga emas, balki avval faoliyat turlariga biriktirish, so‘ngra esa ushbu faoliyatlar iste’moli asosida mahsulotlarga taqsimlash tamoyiliga asoslanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatning kuchayishi va korxonalarda bilvosita xarajatlar ulushining ortishi an’anaviy tannarx hisoblash usullarining yetarli darajada aniq natija bermasligiga olib kelmoqda. Shu sababli ABC tizimi xarajatlarni boshqarish va strategik qarorlar qabul qilish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv orqali korxonalar resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ortiqcha xarajatlarni aniqlash va mahsulot rentabelligini real baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

ABC tizimining asosiy g‘oyasi shundan iboratki, korxona faoliyati bir qator jarayonlar va operatsiyalardan tashkil topadi va har bir jarayon ma’lum resurslarni iste’mol qiladi. Shu nuqtai nazardan, xarajatlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri mahsulotga emas, balki uni yaratishda ishtirok etuvchi faoliyatlarga bog‘lanadi. Har bir faoliyat uchun xarajat drayverlari aniqlanadi, ya’ni xarajatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladigan omillar belgilab olinadi. Masalan, buyurtmalarni qayta ishlash, ishlab chiqarishni sozlash, sifat nazorati yoki logistika kabi jarayonlar alohida faoliyat sifatida qaraladi. Ushbu faoliyatlarning har biri o‘ziga xos resurs sarfini talab qiladi va shu asosda mahsulot tannarxiga ta’sir ko‘rsatadi. ABC yondashuvi an’anaviy usullardan farqli ravishda xarajatlarni umumiy bazalar asosida emas, balki real iste’mol darajasiga ko‘ra taqsimlaydi. Bu esa mahsulot yoki xizmatlarning iqtisodiy qiymatini aniqroq baholash imkonini beradi. Natijada boshqaruv hisobi tizimi yanada shaffoflashadi va korxona rahbariyati qaysi mahsulot yoki xizmatlar foydali, qaysilari esa zarar keltirayotganini aniq ko‘ra oladi. Bundan tashqari, ABC tizimi strategik qarorlar qabul qilishda, jumladan narx siyosatini belgilash, ishlab chiqarish hajmini optimallashtirish va resurslarni qayta taqsimlash jarayonlarida muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi.

An’anaviy tannarx hisoblash tizimlari ko‘pincha xarajatlarni mehnat soati, ishlab chiqarish hajmi yoki material sarfi kabi umumiy bazalar asosida taqsimlaydi. Bunday yondashuv sodda bo‘lishiga qaramay, ishlab chiqarish jarayonlari murakkablashgan sharoitda aniq natija bermasligi mumkin. Ayniqsa, bilvosita xarajatlar ulushi yuqori bo‘lgan korxonalarda mahsulot tannarxi noto‘g‘ri shakllanishi ehtimoli ortadi. ABC tizimi esa bu muammoni faoliyat darajasida tahlil qilish orqali bartaraf etadi. U xarajatlarni umumiy ko‘rsatkichlarga emas, balki real jarayonlar iste’moliga bog‘laydi. Natijada mahsulotlar o‘rtasidagi haqiqiy xarajat farqlari aniq ko‘rinadi. Bu esa menejmentga noto‘g‘ri narx belgilash va resurslarni samarasiz taqsimlash kabi xatolarni kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, ABC tizimi ishlab chiqarish liniyalarining rentabelligini chuqurroq tahlil qilish imkonini yaratadi va korxona strategiyasini aniq ma’lumotlar asosida shakllantirishga xizmat qiladi.

ABC tizimini amaliyotga joriy etish bir qator bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Avvalo, korxona barcha asosiy va yordamchi faoliyat turlarini aniqlashi zarur. Keyingi bosqichda har bir faoliyat bo‘yicha xarajatlar yig‘iladi va ularning resurs iste’moli darajasi baholanadi. Shundan so‘ng xarajat drayverlari tanlanadi, ya’ni har bir faoliyat xarajatini mahsulotlarga taqsimlash uchun asos bo‘ladigan o‘lchov birliklari belgilanadi. Masalan, buyurtmalar soni, ishlab chiqarish sozlamalari yoki mashina soatlari kabi ko‘rsatkichlar drayver sifatida ishlatilishi mumkin. Keyingi bosqichda to‘plangan ma’lumotlar asosida mahsulot tannarxi hisoblanadi va tahlil qilinadi. Ushbu jarayon maxsus axborot tizimlari yordamida amalga oshirilsa, natijalar aniqligi va tezkorligi oshadi. Biroq ABC tizimini joriy etish ma’lum murakkabliklarga ham ega. U yuqori darajadagi ma’lumotlar bazasini, malakali mutaxassislarni hamda doimiy monitoringni talab qiladi. Shu bilan birga, dastlabki bosqichda xarajatlar yuqori bo‘lishi mumkin, lekin uzoq muddatda bu tizim korxona uchun sezilarli iqtisodiy foyda keltiradi.

ABC tizimining amaliy ahamiyatini yanada chuqurroq ko‘rib chiqilganda, uning korxona ichki boshqaruv madaniyatiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Ushbu tizim faqatgina hisob-kitob vositasi emas, balki strategik tahlil instrumenti sifatida ham xizmat qiladi. Masalan, bir xil mahsulotlar ishlab chiqarilsa ham, ularning murakkablik darajasi va resurs iste’moli turlicha bo‘lishi mumkin. An’anaviy yondashuvda bunday farqlar ko‘pincha yashirin qoladi, natijada ayrim mahsulotlar sun’iy

ravishda foydali ko‘rinadi. ABC esa ushbu nomutanosiblikni ochib beradi va menejmentga real iqtisodiy manzarani taqdim etadi. Bundan tashqari, tizim orqali korxonalar “qiymat qo‘shmaydigan faoliyatlar”ni aniqlash va ularni qisqartirish imkoniga ega bo‘ladi. Bu esa operatsion xarajatlarni sezilarli darajada kamaytiradi. Shuningdek, ABC tizimi mijozlar segmentatsiyasi va mahsulot portfelini optimallashtirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Korxona qaysi mahsulot yoki xizmatlar yuqori foyda keltirishini aniq bilgan holda, resurslarni samaraliroq yo‘naltiradi. Shu bilan birga, tizimni to‘liq joriy etish har doim ham oson kechmaydi, chunki u batafsil ma’lumot yig‘ish va jarayonlarni qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Umuman olganda, ABC yondashuvi zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalarning raqobatbardoshligini oshirishda muhim analitik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. U xarajatlarni chuqur tahlil qilish orqali boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilaydi va resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi. Shu sababli ushbu tizimni joriy etish strategik rivojlanish nuqtai nazaridan dolzarb hisoblanadi va korxona samaradorligini oshirishda uzoq muddatli foyda keltiradi.

Xulosa. ABC (Activity-Based Costing) tizimini o‘rganish va tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalar uchun an’anaviy tannarx hisoblash usullari yetarli darajada aniq va samarali boshqaruv axborotini bera olmaydi, chunki bilvosita xarajatlarning ortib borishi mahsulot tannarxini noto‘g‘ri shakllantirish xavfini kuchaytiradi, shu nuqtai nazardan ABC yondashuvi xarajatlarni real faoliyatlar darajasida aniqlash orqali iqtisodiy jarayonlarning ichki tuzilmasini ochib beradi va korxona resurslarining qayerda samarasiz sarflanayotganini ko‘rsatib beradi, natijada menejment faqat umumiy moliyaviy ko‘rsatkichlarga emas, balki aniq jarayonlar tahliliga asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniga ega bo‘ladi, bu esa strategik boshqaruv sifatini sezilarli darajada oshiradi, amaliy jihatdan qaralganda ABC tizimini joriy etish korxonalarga mahsulotlar rentabelligini aniq baholash, zarar keltiruvchi yo‘nalishlarni aniqlash va resurslarni qayta taqsimlash imkonini beradi, shu bilan birga, korxonalar ishlab chiqarish jarayonlarida qiymat qo‘shmaydigan operatsiyalarni qisqartirish orqali xarajatlarni optimallashtirishga erishishi mumkin, biroq ushbu tizimni to‘liq joriy etishdan oldin korxona ichki hisob tizimi, axborot bazasi va xodimlar malakasi yetarli darajada tayyor bo‘lishi zarur, aks holda tizimdan kutilgan natijani olish qiyinlashadi, shuning uchun bosqichma-bosqich joriy etish modeli eng maqbul yondashuv hisoblanadi, shuningdek, ABC tizimi samarali ishlashi uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, ma’lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda yig‘ish va qayta ishlash mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi, amaliy tavsiya sifatida korxonalarda avvalo asosiy faoliyatlar xaritasini tuzish, so‘ngra har bir faoliyat bo‘yicha xarajat drayverlarini aniq belgilash va muntazam ravishda yangilab borish zarur, bundan tashqari, menejerlar uchun ABC asosida tahlil hisobotlarini tayyorlash tizimini joriy etish boshqaruv qarorlarining tezligi va aniqligini oshiradi, yakuniy xulosa sifatida aytish mumkinki, ABC tizimi nafaqat hisob-kitob usuli, balki korxona ichki samaradorligini oshiruvchi strategik boshqaruv instrumenti bo‘lib, uni to‘g‘ri va izchil joriy etish raqobat muhitida barqarorlikni ta’minlash hamda uzoq muddatli iqtisodiy foyda olishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2005). Boshqaruv hisobi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
2. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2013). Boshqaruv hisobi: xarajatlar hisobi va tannarxni kalkulyatsiya qilish. Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
3. Hasanov, B. A., G‘aniyev, Z. U., & Muxammedova, D. A. (2018). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
4. Tulyaganov, A. A. (2026). Modern systems of product cost calculation: Methodological foundations and directions of practical transformation. Innovation Science and Technology.
5. Djumayeva, G. A. (2025). Buyurtmali kostingning turlari va qo‘llanilishi. Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarning o‘rni va rivojlanish omillari.
6. Mallayev, T. (2025). Tannarx hisobida ABC (Activity Based Costing). Ilmiy maqola.